

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

PAZHOSH-EHA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 13, No. 36, Spring 2023

Historical Developments of Damavand Jame Mosque Based on Archaeological Evidence

Nosrati, M.¹; Zarei, M. E.²; Khamseh, H.³

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.25162.2406>

Received: 2021/11/06; Accepted: 2021/12/27

Type of Article: **Research**

Pp: 237-260

Abstract

Damavand Jame Mosque is one of the oldest and courtyard hypostyle mosques (Shabestani mosques) in Iran, which was located in the center of city and at the current location of Jame Mosque. The outline of the main map is a rectangular courtyard (Ravagh) with porticoes around it. The most important part of the mosque is its nave, which has five naves with six rows of columns. The importance of Damavand Jame Mosque is in terms of its plan and design, but it had not been paid attention to. The view of the nave from inside the courtyard (Ravagh) has three opening with pointed arches, the middle opening is slightly wider and higher than the adjacent openings, which is one of the characteristics of the early mosques of Iran. This same mosque with the characteristics of the Seljuq period brings its history to this period. Therefore, there is an inconsistency between the plan, map and characteristics of Shabestani with the characteristics of the Seljuq period of this mosque. This research tries to review the construction date of this building. The research method of this descriptive-historical writing is analytical based on the library and it is necessary to collect historical information, which was analyzed with the data obtained from the field investigation. The main questions are: First, how can one prove the existence of the original mosque and the existence of pre-Islamic constructions in the place of the Jame Mosque? Second, according to the available data, what date does Damavand Jame Mosque go back to? The investigation shows that the original mosque was built on the foundation of pre-Islamic and it is also possible to suggest three periods of consumption for the Jame Mosque. The first period: the early mosque with the plan of the nave, which was destroyed by the earthquake. The second period: the Seljuq Mosque was built on the remains of the original mosque with the same hypostyle (shabestani) plan with the features of the Seljuq period which was also destroyed by an earthquake. The third period: the current mosque was built on the foundations of the Seljuq Mosque in the second Pahlavi period.

Keywords: Damavand Jame Mosque, Hypostyle Mosque, Early Jame Mosque, Seljuq Jame Mosque.

1. PhD Student in Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Professor Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.

Email: me-zarei@basu.ac.ir & mohamadezarei@yahoo.com

3. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran.

Citations: Nosrati, M.; Zarei, M. E. & Khamseh, H., 2023, "Historical Developments of Damavand Jame Mosque Based on Archaeological Evidence". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 13(36): 237-260. (doi: 10.22084/nb.2021.25162.2406).

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5202.html?lang=en

PAZHOSH-EHA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

The city of Damavand, with its legendary foundation and Kings with the nickname “Mas Moghan” who traced their lineage to “Ermaeil” (the story of Zakhak) in their castle “Stunavand” in any way, kept their land safe from the invasion of foreigners. After the complete defeat of “Mas Moghan” by al-Mansour Abbasid Caliph from 141 AH/ 758 AD onward, Damavand was governed by the governors appointed by the Caliph. In this Islamic period, as the past, Damavand, in addition to having a good climate and fertile land, has always been important due to its special location, proximity to Ray, Tabarestan and being on the road Central Plateau. Therefore, simultaneously with the flourishing of urban development in Iran from the 3rd century AH/ 9 AD onwards, it gradually gained urban importance in addition to the population growth and expansion of the city. For this reason, Abu Dolf (1342, 76), Moqadisi (without date, 585) and Ibn Faqih (1349: 113) mention Damavand as a city that has a “Menbar” that is, a “Jame Mosque”. The city of Damavand gradually with its four famous neighbourhoods (Etemad-al-Saltaneh, 1363: 12), it has a wider structure and the Jame Mosque was built in the most important part of it. Thus, this mosque is located in the center of the city, in the old context of the city near the Damavand Bazaar, with a Shabestani foundation (fig 1), on a high and famous Tepe called Sar-e-Qale and Qale-y- Dokhtar (daughter’s castle) which overlooks the city between Qazi neighborhood and Cherik (Faramah) with its simple and beautiful facade was located as a free and independent building, which is limited from four sides to an open and wide space. The current mosque was built in the same location. This work was published on the 15th of December 1342 AH/ 1935 AD in the list of historical works, number 230 of the Seljuq period, 5th century AH, has been registered in the national register.

Discussion

The method of determining the date of the building, in addition to using the inscriptions and decorations that were mentioned, is possible through sources and texts and the history of the city as well as construction method. Therefore, according to the research done, it seems that all parts of the original mosque except the northern part of the hypostyle (Sahn) have been preserved, which shows that the original mosque plan was designed and built with the common plan of a pillared nave. It includes a hypostyle with a pillared nave in the south and porticoes around it. The irregular construction of the mosque wall has changed the shape of the map in the

form of the pillared sides. So far, such irregularity of the mosque wall that has changed the shape of the map has not been reported. Although evidence of this kind of irregularity of the wall may be found in Iranian mosques, such irregularity, which can be seen in important parts of the mosque and caused fundamental changes, has a logical justification. The only reason and logical justification can be that the mosque was built on the remains of an older building. The cities of the Sassanid period have the characteristic of an old fortress, considering that the city of Damavand was the center of the district in the Sassanid period, it can be said that there was a building from this period at the place of the mosque. Applying the word “Qala’-y-Dokhtar” and the name “Sar-e-Qala” to the place of the mosque are idioms related to the buildings of the common story about the “Qala Dokhtar” which still exists, according to the explanations can be another witness. Especially because according to this oral narrative, there was a mound of soil belonging to the castle (Qale or kuhandiz) at the top of the castle (Qala or kuhandiz) people used it for their construction. Another evidence is the presence of two tunnels under the hypostyle (Sahn) of the mosque, which have nothing to do with the mosque. Now it is accessible in about 1km from these two tunnels and the rest of the route is closed. The next reason is the “Qibla “ direction of the mosque. The Qibla direction of a number of mosques in Iran has always been built appropriately towards the west. Since this mosque is facing south towards Mecca and not west, such a mistake can have a logical justification that the wall of the mosque was built on the remains of a building that had another function. The last reason for referring to the existence of an older building in the place of the mosque is a repeated tradition that exists about some mosques in Iran. According to a very common and serious oral story among the people of Damavand city, there was a fire in the Jame Mosque and the mosque was built on its remains. No evidence has been found in the investigations so far.

Conclusion

Based on the investigations and researches of pre-Islamic masonry remains, probably the Sassanid period existed at the site of Damavand Jame Mosque. No evidence of the existence of the fire temple, which is often mentioned in local narrative, has been found so far. Therefore, in order to determine the matter, it is suggested to carry out an archaeological excavation in the place of Jame Mosque. Therefore, according to the obtained results, it is possible to propose three periods of construction for this mosque: The

first period, this mosque has the common plan and map of hypostyle (Shabestani) mosques with the features of early mosques and also with the parallelogram form that due to its construction it was on the remains of a building from the past and suffered a lot of damage due to the earthquake. According to the investigations and the history of the region, this mosque is very close to the date presented in the manuscript of the Safavid period. Therefore, the suggested date for this mosque is the 3th century AH. In the second period, the Seljuq Mosque was built on the remains of the first mosque with the same plan and map of hypostyle (Shabestani) with the features of the Seljuq period, of course, with the changes that can be seen in this mosque from the decorations and inscriptions, this mosque undoubtedly belongs to the Seljuq period of the fifth century AH. So, the second date of the mentioned manuscript is 444 AH. According to the investigation and evidence presented, this date of the first half of the 5th century seems to be the correct date.

تحولات تاریخی مسجد جامع دماوند با استناد به شواهد باستان‌شناسی

مسعود نصرتی^۱، محمد ابراهیم زارعی^{II}، هایده خیمسه^{III}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.25162.2406>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۰۶

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۶۰-۲۳۷

چکیده

مسجد جامع دماوند، یکی از مساجد شبستانی و کهن ایران است، که در مرکز شهر و در موقعیت کنونی مسجد جامع قرار دارد. طرح کلی نقشه اصلی عبارت از یک حیاط مستطیل شکل با رواق‌هایی در پیرامون آن است. مهم‌ترین بخش مسجد، شبستان آن است که دارای پنج ناو طولی با شش ردیف ستون است. اهمیت مسجد جامع دماوند از نظر نقشه و طرح آن بوده است، ولی تاکنون به آن توجه نشده است. نمای شبستان از داخل حیاط، دارای سه دهانه با طاق قوس تیزه‌دار است که دهانه میانی، کمی عریض‌تر و مرتفع‌تر از دهانه‌های مجاور خود است که از ویژگی‌های مساجد اولیه ایران است. همین مسجد با ویژگی‌های دوره سلجوقی، تزئینات، کتیبه‌ها، مناره و... تاریخ آن را به این دوره می‌رساند؛ لذا عدم تجانسی میان طرح، نقشه و ویژگی‌های شبستان با ویژگی‌های دوره سلجوقی این مسجد وجود دارد. این پژوهش سعی دارد به بازنگری تاریخ ساخت این بنا بپردازد. روش پژوهش این نوشتار توصیفی-تاریخی، تحلیلی است که مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای و گردآوری اطلاعات تاریخی لازم خصوصاً تاریخ شهر دماوند پرداخته و سپس با داده‌های حاصل از بررسی میدانی، بنا مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. پرسش‌های اصلی پژوهش عبارتند از: چگونه می‌توان وجود مسجد اولیه و نیز وجود بنایی پیش از اسلام را در مکان مسجد جامع اثبات کرد؟ با توجه به داده‌های موجود ساخت مسجد جامع دماوند به چه تاریخی بازمی‌گردد؟ بررسی نشان می‌دهد که مسجد اولیه بر روی پایه‌های بنایی از پیش از اسلام ساخته شده و هم‌چنین می‌توان سه دوره ساخت برای مسجد جامع پیشنهاد داد؛ دوره اول، مسجد اولیه با نقشه شبستانی که بر اثر زلزله تخریب گردید. دوره دوم، مسجد سلجوقی بر روی بقایای مسجد اولیه با همان نقشه شبستانی با ویژگی‌های دوره سلجوقی ساخته شد که آن هم بر اثر زلزله تخریب گردید. دوره سوم، مسجد فعلی بر روی پایه‌های مسجد سلجوقی در دوره پهلوی دوم ساخته شده است.

کلیدواژگان: مسجد جامع دماوند، مسجد شبستانی، مسجد جامع اولیه، مسجد جامع سلجوقی.

I. دانشجوی دکترای باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، تهران، ایران.
I. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول).

Email: Mohamadezarei@yahoo.com & me-zarei@basu.ac.ir

III. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: نصرتی، مسعود؛ زارعی، محمد ابراهیم؛ و خیمسه، هایده، ۱۴۰۲، «تحولات تاریخی مسجد جامع دماوند با استناد به شواهد باستان‌شناسی»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۳۶(۲): ۲۳۷-۲۶۰. (doi: 10.22084/nb.2021.25162.2406)

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_5202.html

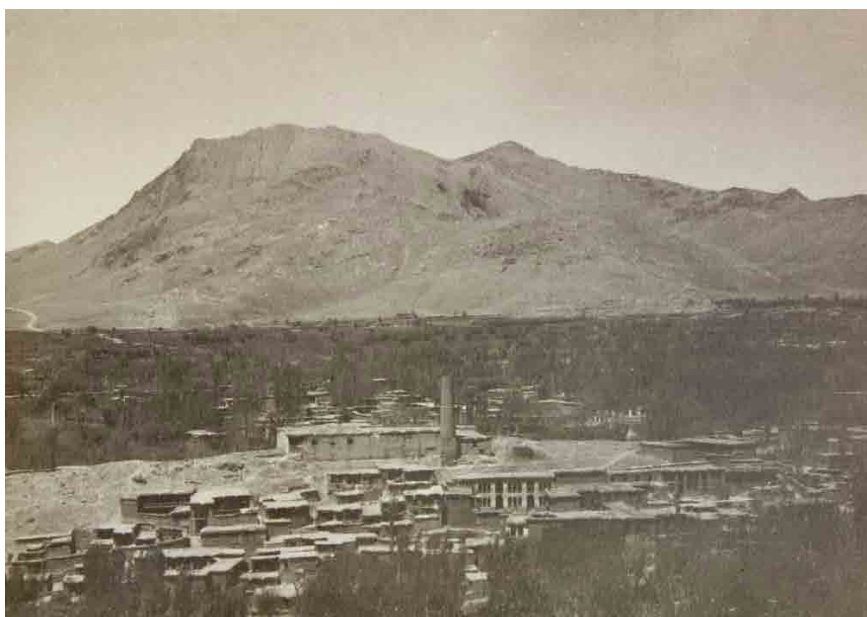
فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

شهر دماوند، با بنیادی اسطوره‌ای و شاهانی با لقب «مس مغان» که نسب خود را با روایتی به «ارمایل» (داستان ضحاک) می‌رسانند (بیرونی، ۱۳۹۲: ۳۰۲؛ ابن‌فقیه، ۱۳۴۹: ۱۱۴)، در قلعه خویش «استوناوند» (حموی، ۱۳۸۰: ۲۲۰) به هر نحوی بود، سرزمین خود را از تعرض بیگانگان مصون نگه داشتند. بعد از شکست کامل مس مغان توسط «منصور» خلیفه عباسی از سال ۱۴۱ ه.ق. / ۷۵۸ م. به بعد، دماوند توسط حاکمانی که از طرف خلیفه تعیین می‌شدند، اداره می‌شد (طبری، ج ۱۱، ۱۳۵۲: ۴۷۳۳). دماوند در دوران اسلامی، هم‌چون گذشته، علاوه بر داشتن آب‌وهوای خوب و زمین حاصلخیز، به دلیل داشتن موقعیت خاص، نزدیکی به ری و طبرستان و قرارگیری بر سر راه فلات مرکزی، همواره دارای اهمیت بوده است؛ لذا هم‌زمان با شکوفایی شهرسازی در ایران از قرن سوم ه.ق. / ۹ م. به بعد (کیانی، ۱۳۶۷: ۲۰۵) به تدریج علاوه بر رشد جمعیت و گسترش شهر، اهمیت شهری یافت. به همین جهت، «ابودلف» (۱۳۴۲: ۷۶)، «مقدسی» (بی‌تا: ۵۸۵) و «ابن‌فقیه» (۱۳۴۹: ۱۱۳) از دماوند به عنوان شهری یاد می‌کنند که دارای «منبر» یعنی «مسجد جامع» است (انوری، ۱۳۸۲: ۲۲۹۷). شهر دماوند به تدریج با چهار محله مشهورش (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۲) دارای بافت گسترده‌تری شده و در مهم‌ترین بافت آن مسجد جامع احداث شد.

بدین ترتیب این مسجد با بنیادی شبستانی، بر روی تپه‌ای در بافت قدیمی شهر در نزدیکی بازار دماوند، در مرکز شهر (تصویر ۱)، بر روی تپه‌ای مرتفع و معروف به نام «سرقلعه» و «قلعه دختر» که مشرف به شهر است مابین محله قاضی و چریک (فرامه) با آن نمای ساده و زیبا به صورت بنایی آزاد و مستقل (Smith, 1935: 154) که از چهار طرف به فضای باز و وسیع محدود می‌شده، واقع شده بود.

تصویر ۱. شهر دماوند، مسجد جامع دماوند (موزه اسمیتسونیان). ◀

Fig. 1. Damavand city, Damavand Grand Mosque (Smithsonian Museum).

مسجد جامع فعلی درست در همان موقعیت، ساخته شده است. این اثر در تاریخ ۱۵ آذرماه ۱۳۱۴ ه.ش. / ۱۹۳۵ م. در فهرست آثار تاریخی به شماره ۲۳۰ دوره سلجوقیان، قرن پنجم هجری قمری به ثبت ملی رسیده است. به گفته «آندره گدار» (گدار و همکاران، ۱۳۶۸: ۱۸؛ ۴): «این مسجد با نمای بسیار زیبایی خود و بقایایی از کتیبه‌هایی به خط کوفی، بنای حقیری است که یافتن نمونه اولیه آن کار ساده‌ای نیست». متأسفانه این مسجد مورد توجه قرار نگرفته است؛ لذا به غیر از مقاله «اسمیت» (Smith, 1935) که اکنون نزدیک به یک قرن از آن می‌گذرد، منابع دیگری از این اثر وجود ندارد. تاکنون تاریخ ساخت بنای مسجد جامع دماوند مورد بررسی قرار نگرفته است؛ لذا این پژوهش برای اولین بار تاریخ ساخت بنای مسجد جامع را مورد بررسی قرار داده است.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: چگونه می‌توان وجود مسجد اولیه و نیز وجود بنایی پیش از اسلام را در مکان مسجد جامع اثبات کرد؟ با توجه به داده‌های موجود زمان ساخت مسجد جامع دماوند به چه دوره تاریخی بازمی‌گردد؟ بررسی‌ها نشان می‌دهد که مسجد اولیه بر روی پایه‌های بنایی از پیش از اسلام ساخته شده و هم‌چنین می‌توان سه دوره ساخت برای مسجد جامع پیشنهاد داد؛ دوره اول، مسجد اولیه با نقشه شبستانی که بر اثر زلزله تخریب گردید. شواهد و مدارک و داده‌های باستان‌شناسی این پیش‌فرض را تأیید می‌کند

روش پژوهش: این پژوهش با روش توصیفی-تاریخی، تحلیلی انجام شده و براساس بررسی‌های میدانی و مطالعه اسناد و مدارک موجود و کتابخانه به بازنگری تاریخ ساخت مسجد جامع دماوند پرداخته شده است.

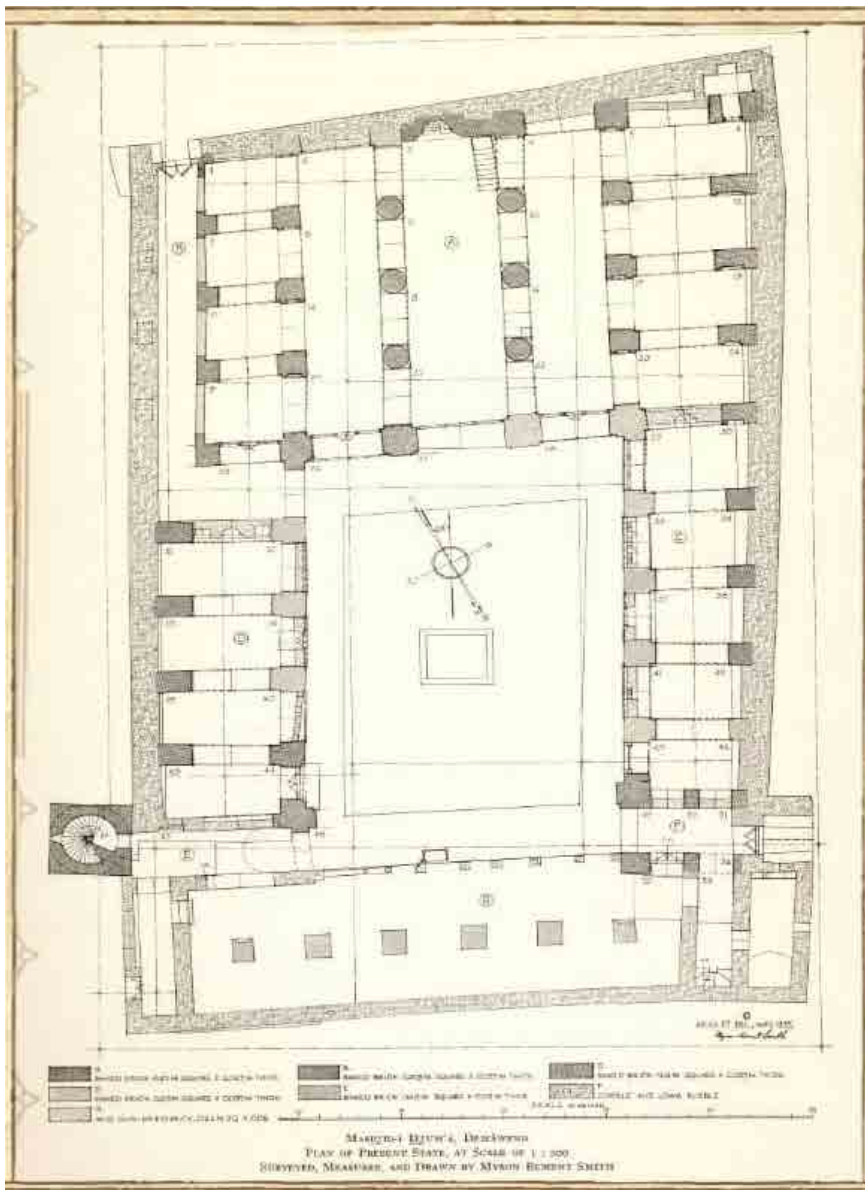
پیشینه پژوهش

«مایرون بیمنت اسمیت» در سال‌های ۱۹۳۴ م. / ۱۳۱۴ ه.ش. و ۱۹۳۵ م. / ۱۳۱۵ ه.ش. طی اقامت خود در شهر دماوند به بررسی و مطالعه این اثر پرداخت، که حاصل این مطالعه را در مجله *Ars Islamica* به چاپ رساند (Smith, 1935: 151). پس از این مقاله، مطلبی چاپ نشد تا سال ۱۳۷۲ ه.ش. / ۱۹۹۳ م. «آقای» (۱۳۷۲: ۷۰) به معرفی شهر و مسجد جامع براساس نوشته‌های «اعتمادالسلطنه» پرداخت. در همین سال در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد با عنوان «آثار تاریخی شهر دماوند، آبسرد و آئینه‌ورزان و بومهن» و سپس در سال ۱۳۸۱ ه.ش. / ۲۰۰۲ م. در کتاب تاریخ دماوند و آثار تاریخی آن (نصرتی، ۱۳۸۱: ۱۳۹) و نیز در کتاب فهرست آثار تاریخی دماوند (پازوکی، ۱۳۸۱: ۶۱) به صورت اجمالی معرفی گردید؛ بنابراین، هیچ‌کدام از نوشته‌های مورد اشاره به صورت کامل به روند شکل‌گیری، تغییر و تحولات مسجد جامع عتیق دماوند پرداخته‌اند.

توصیف بنا

طرح کلی مسجد عبارتست از یک حیاط مرکزی که به وسیله رواق‌هایی احاطه شده است (تصویر ۲). این حیاط به صورت مستطیل شکل بوده و پیرامون آن را

یک شبستان ستوندار در جنوب و جنوب‌غربی (نقشه B) و یک ایوان ستوندار در شمال شرقی (نقشه G) و رواق‌هایی قرینه هم در شرق و شمال‌غربی (نقشه D و C)، دربرگرفته است (تصویر ۳)، (مصطفوی، ۱۳۵۱: آرشیو میراث فرهنگی استان تهران). مسجد دیوار محصورکننده‌ای داشت که شبستان و رواق‌ها را فراگرفته بود. این نقشه مستطیل‌شکل دارای یک صحن با شبستانی ستوندار با رواق‌هایی در پیرامون، شبیه نقشه مساجد اولیه ایران مانند مساجد تاریخانه دامغان، فهرج یزد، نائین و... است؛ اما در نقشه این مسجد یک بی‌نظمی دیوار دیده می‌شود که فرم نقشه را به صورت یک متوازی‌الاضلاع درآورده است. نمونه این فرم نقشه در مساجد ایران تاکنون گزارش نشده است.

تصویر ۲. نقشه مسجد جامع دماوند (اسمیت، ۱۹۳۵ م. / ۱۳۱۵ ه.ش.).

Fig. 2. Map of Damavand Grand Mosque (Smith, 1935 AD / 1315 AH).

► تصویر ۳. نمای رواق غربی مسجد جامع دماوند احتمالاً در سال ۱۹۳۴ م. (موزه اسمیتسونیان، ۱۹۳۴).

Fig. 3. View of the western portico of Damavand Mosque, probably in 1934. (Smithsonian Museum, 1934).

۱. **شبستان و رواق‌ها:** مهم‌ترین بخش مسجد، شبستان ستوندار آن است (تصویر ۴) که بخش بزرگی از مسجد را دربر می‌گرفته است و ۳۰ ستون داشته است که دارای پنج دهانه طولی با پنج ردیف ستون و چهار دهانه عرضی با شش ردیف ستون است. راهرو عریض مرکزی، شش ستون مدور دارد که تاق قوس‌های موازی با قبله را نگه‌داری می‌کنند؛ درحالی‌که در جاهای دیگر از ستون‌های مربع‌شکل یا صلیبی استفاده شده است (ر. ک. به: تصویر ۲). نمای شبستان از داخل حیاط مسجد، شامل سه دهانه با طاق قوس دار تیزه‌دار در سمت قبله است که از اهمیت بیشتری برخوردار بوده است. طاق قوس میانی که به درون شبستان ستوندار به موازات قبله باز می‌شود، کمی پهن‌تر و بلندتر از دو دهانه مجاور آن بوده است و البته کف آن شیب ملایمی به سمت قبله داشته است که از این جهت به مانند تاربخانه دامغان

► تصویر ۴. نمای شبستان از داخل حیاط مسجد، و سه دهانه ورودی به شبستان (موزه اسمیتسونیان، ۱۹۳۴).

Fig. 4. The view of Shabestan from inside the courtyard of the mosque, and the three entrances to the Shabestan (Smithsonian Museum, 1934).

قرن ۲ ه.ق. / م. ۸. و مساجد دیگر از این نوع است؛ البته این ویژگی طاق قوس میانی به موازات محور قبله از ویژگی‌های معماری مساجد ایران^۳ در قرون اولیه است. سقف مسجد جامع دماوند مسطح بوده است. ابتدا آن را تیرپوش کرده، سپس با خاک رس و شن و خارشتر یا گون، پوشانده شده است. این پوشش در ابتدا طاقی بوده، اما در ساخت دوباره، آن را تیرپوش و مسطح کردند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۲). رواق‌های جبهه شرقی و شمال غربی قرینه هم و هریک دارای پنج اتاق مربع شکل با پنج دهانه بوده است و کف آن‌ها یک پله پایین‌تر از صحن مسجد قرار داشته است.

ایوان ستوندار شمال شرقی (رواق شمال شرقی) به صورت مستطیل شکل در نقشه (تصویر ۲) در شمال شرقی صحن مسجد واقع شده بود. بدون شک جای این ایوان رواقی همانند رواق شرقی و شمال غربی مسجد وجود داشته است. این ایوان مرتفع‌تر از صحن بوده، چون شبستان زمستانی در زیر این ایوان واقع شده است. البته وضعیت ستون شماره ۴۸ در نقشه و نیز آثاری که از ستون‌های ۵۲ و ۵۳ و ۵۴ باقی مانده، نشان می‌دهد که جای این ایوان ستوندار رواقی همانند دو رواق دیگر وجود داشته است (ر. ک. به: تصویر ۲؛ نقشه مسجد به ستون‌های شماره ۵۲ و ۵۳). شبستان زمستانی مسجد در زیر این ایوان دارای دو ورودی (بخش E و F نقشه) است (تصویر ۲). احتمالاً ایجاد شبستان زمستانی، ساخت رواق همانند دو ضلع دیگر را دشوار کرده و به جای آن ایوانی شبیه ایوان خانه‌های دماوند، ساختند که برای معماران محلی به جهت آشنایی با آن، آسان‌تر بوده است؛ البته تاریخی برای آن ذکر نکرده است؛ لذا تعیین و تشخیص این بخش کاری دشوار است، اما با توجه به ویژگی‌های این شبستان زمستانی به نظر می‌رسد که یک هم‌زمانی با ایوان ستوندار داشته باشد.

۲. محراب: محراب اصلی در ضلع جنوبی مسجد، به عبارتی در همان دیواری که نامنظم بوده قرار دارد. این محراب در دوره صفوی و نیز در زمان «فتحعلی‌شاه»

تصویر ۵. ایوان ستوندار، در ضلع شمال شرقی صحن مسجد که نورگیرهای شبستان زمستانی در تصویر مشخص است (موزه اسمیتسونیان، ۱۹۳۴). ◀

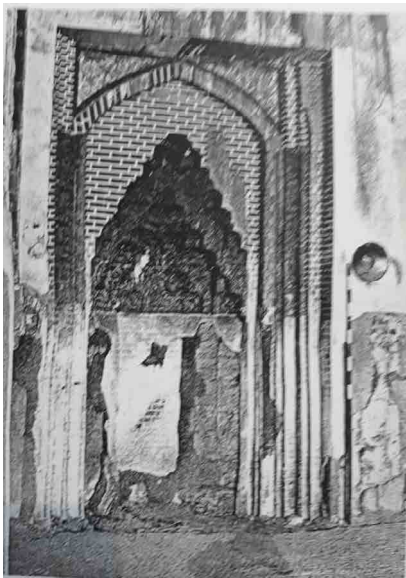
Fig. 5. The columned porch, on the northeast side of the mosque courtyard, where the skylights of the winter nave are visible (Smithsonian Museum, 1934).

قاجار مرمت شده است؛ هرچند که ته‌رنگی از گذشته دارد، ولی ماهیت اصلی و اولیه خود را از دست داده است. این موضوع را کاملاً با نگاهی به قسمت بالای محراب در فضای مثلثی میان طرفین تاق قوس محراب که از کاشی‌های مربع‌شکل آبی و سفید استفاده شده و نیز بالای مقرنس‌ها که گچ‌بری را به شکل آجر قرمز رنگ و بندها را با رنگ سفید نقاشی کردند، می‌توان درک نمود. مقرنس‌ها را در چهار ردیف به صورت سه‌تکه‌ای با طرح مثلثی‌شکل ایجاد کرده‌اند و داخل هر واحد را که خود به صورت یک قوس شکسته است به شکل یک برگ سه‌قسمتی تزئین کرده‌اند و میان مقرنس‌ها را با مهرهای ضربداری گچی پر کرده‌اند؛ البته شبستان مسجد دارای محراب‌های کوچک دیگری در پایه‌ستون‌های شبستان مسجد است که تعداد آن‌ها ۱۴ عدد بوده است. این محراب‌های کوچک همگی دارای مقرنسی شبیه مقرنس‌های محراب اصلی بوده‌اند. لازم به ذکر است که تمامی مقرنس‌های مسجد از لحاظ فرم و شکل مقرنس، قابل مقایسه و مشابه با مقرنس‌های محراب گنبد دوازده امام یزد و نیز با مقرنس‌های بالای درگاه برج شبلی دماوند، مدرسه حیدریه قزوین و مسجد جامع گلپایگان دوره سلجوقی است. نکته قابل توجه درباره این محراب مشابهت بیشتر آن با محراب تاریخانه دامغان است و آن، این‌که محراب این مسجد در محور قبله به سمت چپ (جنوب به سمت مکه) متمایل است؛ این ویژگی در محراب مسجد تاریخانه دامغان نیز دیده می‌شود.

جهت تقریبی قبله حدود ۳۶ درجه جهت غرب به جنوب و در حدود ۲۷ درجه و ۳۰ دقیقه غربی به جنوب قرار دارد که خطایی در حدود ۸ درجه و ۳۰ دقیقه را ایجاد می‌کند. خطای این‌گونه محراب در مساجد قدیمی معمول است.^۴ چون اولین مسلمانان ایران قادر به محاسبه دقیق قبله نبودند و مساجد خود را به صورت تقریبی به سمت متمایل به غرب می‌ساختند (شکوهی، ۱۳۷۰: ۵۵). اما نکته مهم این است که قبله این مسجد در جهت جنوب به سمت مکه است، نه غرب؛ پس تنها توجیه منطقی می‌تواند این باشد که دیوار مسجد بر روی بقایای بنایی که کارکرد دیگری داشته، ساخته شده است (تصویر ۶).

۳. مناره مسجد: مناره در گوشه شمال شرقی مسجد قرار داشته و به صورت نیمه مستقل است. یک ضلع پایه مناره متصل به دیوار مسجد جامع بوده است. مناره ساده و فاقد هرگونه کتیبه و تزئینات است (تصویر ۷). دارای پایه مربع‌شکل بوده و پی آن از سنگ‌های رودخانه‌ای است. روی این پی سنگی، پایه مربع‌شکل به ارتفاع ۵ متر با آجر و آهک ساخته شده است. از پایه مربع‌شکل، بدنه مناره به ارتفاع ۱۴/۵۵ متر است. پلکان مارپیچ از مرکز پایه مربع‌شکل برخلاف عقربه‌های ساعت شروع می‌شود که اکنون تعداد ۸۰ پله سالم آن وجود دارد. زلزله شدیدی که در منطقه رخ داد سبب تخریب قسمت بالای مناره و نیز اندکی کجی و چرخش در قسمت بالای مناره شده است.

ابعاد آجر در بدنه ۲۵ سانتی‌متر با ضخامت ۵/۵ و در پایه ۲۹ سانتی‌متر با ضخامت ۶/۵ است. ورودی اصلی در شمال (ورودی F) که با درگاه ورودی مناره در یک محور قرار دارد که از این نظر کاملاً مشابه ورودی تاریخانه دامغان با مناره آن

▲ تصویر ۶. محراب اصلی مسجد جامع (موزه اسمیتسونیان، ۱۹۳۴).

Fig.6. The main altar of Jama Mosque (Smithsonian Museum, 1934).

است؛ البته یک ورودی کوچک نیز در شمال شرقی در نزدیکی مناره وجود دارد که به مناره قابل دسترسی است.

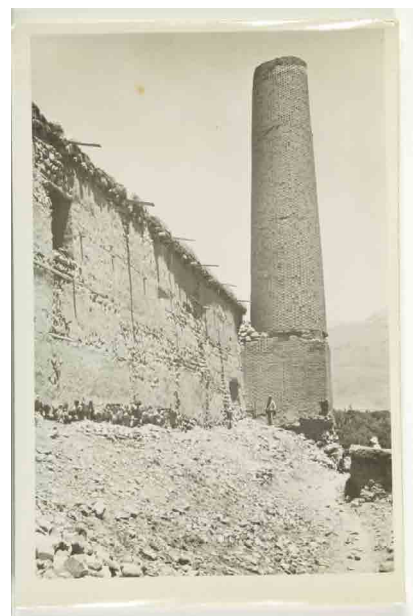
بنابراین به نظر می‌رسد که این مناره با ویژگی‌هایی که دارد به صورت منفرد و نیمه مستقل متصل به دیوار مسجد، از لحاظ ارتفاع، پایه و بدنه و فرم و ابعاد آجرهای آن قابل مقایسه با مناره مسجد جامع ساوه، مناره تاریخانه دامغان، سده پنجم هجری قمری و دیگر مناره‌های این دوره است (مخلصی، ۱۳۶۶: ۲۸۳). این مناره و نمونه‌های مشابه به لحاظ کارکردی فقط برای اذان‌گویی نبوده، بلکه بسیاری از خبرهای مرتبط با حضور و ورود کاروانیان و یورش دشمنان و بیان اخبار و اتفاقات در ارتباط با بیماری‌ها را از طریق آن اعلام می‌کرده‌اند.

۴. کتیبه‌های مسجد: مسجد دارای کتیبه‌هایی از دوران سلجوقی، تیموری، صفوی و قاجار است. بیشتر کتیبه‌ها مربوط به دوره صفوی و قاجار است. متأسفانه تعدادی از این کتیبه‌ها به سرقت رفته است. در اینجا به جهت ارتباط موضوعی فقط کتیبه‌های دوره سلجوقی مورد بررسی قرار گرفته است؛ البته هیچ‌یک تاریخ ساخت ندارند، اما ویژگی‌های نگارش و نوع خط آن‌ها بیان‌کننده اطلاعاتی مربوط به تاریخ ساخت بنا است و نکته مهم این‌که مکان آن‌ها این اطمینان را می‌دهد که به هنگام ساخت بنا اجرا شدند:

- اولین کتیبه کوفی تزئینی، روی محراب پایه ستون ۱۲ در نقشه شبستان آمده است: «بسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله مخلصاً محمد رسول الله صادقاً» (گذار و همکاران، ۱۳۶۷: ۲۸۳؛ ۳). مشابه این کتیبه، در برج رسگت مازندران قرن ۵ ه.ق. / ۱۱م. دیده می‌شود. مشخصات کتیبه‌شناسی هر دو کتیبه یکی است.

- دومین کتیبه کوفی تزئینی، روی محراب ستون ۱۸ در نقشه شبستان آمده است: «بسم الله الرحمن الرحيم اقبل علی صلاتک و لاتکن من الغافلین» (تصویر ۸). دو کتیبه فوق، از لحاظ کتیبه‌شناسی ویژگی مشترکی دارند. اما ویژگی مهمی که نشان می‌دهد مربوط به دوره سلجوقی است، هم نوع خط و نیز مقرنس‌های زیر این دو کتیبه است که شباهت تام با یک‌دیگر دارند. دقت در مقرنس‌ها نشان از شباهتشان در فرم و شکل آن‌هاست، که با مقرنس‌های محراب و بالای تاق قوس‌ها، یکی است.

- سومین کتیبه کوفی تزئینی، شامل سوره بقره آیه ۲۵۵ (آیه الکرسی) که بر روی محراب پایه ستون ۵ در شبستان مسجد قرار داشته است. محراب و مقرنس‌ها، با آجر ساخته شده، که از لحاظ فرم و شکل شبیه دو کتیبه قبلی است، اما ویژگی مهم آن در شباهت تام مقرنس‌ها با مقرنس‌های محراب و نیز مقرنس‌های بالای تاق‌های مسجد است؛ البته این مقرنس‌ها قابل مقایسه با مقرنس‌های طاقچه بالای درگاه ورودی برج شبلی دماوند قرن پنجم هجری قمری و نیز با مقرنس‌های مدرسه حیدریه قزوین، مسجد جامع گلپایگان و محراب دوازده امام یزد قرن پنجم هجری قمری است (زمانی، ۱۳۶۳: ۷۹۴). این شیوه تزئین در شیوه رازی مرسوم و معمول بوده که معماران و هنرمندان آرایه‌پرداز در انجام آن‌ها توانایی و مهارت خاصی داشته‌اند (تصویر ۹).

▲ تصویر ۷. مناره مسجد جامع (موزه اسمیتسونین، ۱۹۳۴).

Fig. 7. Minaret of Jama Mosque (Smithsonian Museum, 1934).

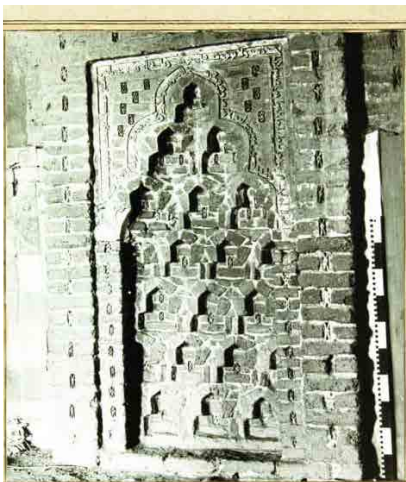

► تصویر ۸. کتیبه‌های کوفی مسجد جامع دماوند (موزه اسمیتسونیان، ۱۹۳۴).
Fig. 8. Kufic inscriptions of Damavand Mosque (Smithsonian Museum, 1934).

- چهارمین کتیبه به خط کوفی تزئینی بر روی پایه ستون شماره ۴ در شبستان اجرا شده است، شامل: «بسم الله الرحمن الرحيم ...» (ر. ک. به: تصویر ۱۰). شواهد و مدارک نشانگر آن است که این کتیبه تداوم داشته، اما متأسفانه از بین رفته است. در اینجا این پرسش مطرح است که تاریخ ساخت مسجد و دگرگونی‌های آن را در اینجا نوشته‌اند؟ هرچند که پاسخی برای آن وجود ندارد؛ اما وضعیت کتیبه نشان دهنده این است که احتمالاً در زمان ساخت بنا انجام شده باشد. کتیبه زیبای خط کوفی تزئینی این مسجد قابل مقایسه با کتیبه‌های بناهای دوره سلجوقی همانند مسجد جامع اردستان و مسجد جامع گلپایگان است.

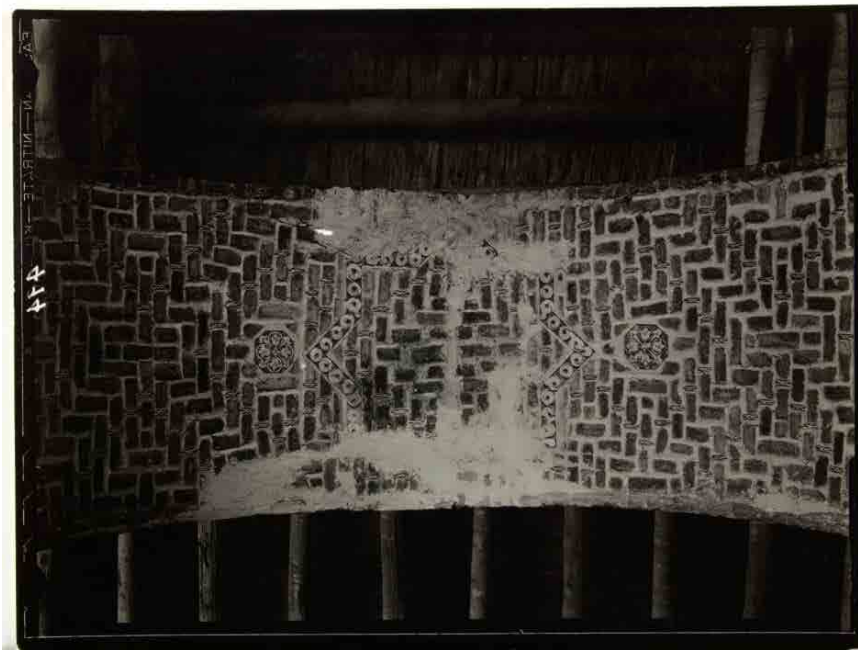
۵. تزئینات

در بررسی و مقایسه آرایه‌های این مسجد با مساجد هم‌دوره، تزئینات گچی و آجری به صورت هندسی، اسلیمی و کوفی تزئینی که عمدتاً در شبستان مسجد کار شده بود. مقرنس‌های تزئینی در بالای تاق‌ها و قوس‌ها دیده می‌شد. طرح‌های هندسی این آرایه‌ها شامل: اختر، چلیپا و خطوط مستقیم، صلیب شکسته و دوایر ورشته‌های مروارید حلقه‌شکل و کثیرالاضلاع‌ها و مهرهای ضربدری گچی میان بندهای عمودی و افقی و نیز آجرها به صورت خفته و راسته در نقاط مختلف مسجد وجود داشته است. نقش‌های گچ‌بری در کارهای آجری درآمیخته به هم و پیوند خورده است. دو نوع گچ‌بری تزئینی در بندهای بنا استفاده شده است؛ نوع ساده و نوع پیچیده وجود داشت. بسیاری از تزئینات در هنگام مرمت و تعمیرات که بارها در دوره‌های مختلف تیموری، صفوی و قاجار انجام گرفته در بیشتر جاها از بین رفته است.

▲ تصویر ۹. کتیبه‌های کوفی مسجد جامع دماوند (موزه اسمیتسونیان، ۱۹۳۴).
Fig. 9. Kufic inscriptions of Damavand Mosque (Smithsonian Museum, 1934).

قاب گچ‌بری شده هشت‌ضلعی در زیر تاق ۱۵-۹ (تصویر ۱۰) که یک ستاره بزرگ با نقطه‌های گچی با نقش خورشید و نیز یک طرح گچ‌بری تزئینی مشابه درخت مو به صورت برجسته در داخل آجر کار شده، وجود داشته است و البته شبیه این نقش یک تزئینات آجری به صورت ستاره که مشابه نقش تزئینی فوق بوده در روی ستون ۲۷، که آجرها را به صورت مربع شکل کوچک بریده و کادر حاشیه‌ای مربع شکل بزرگی را به وجود آورده و گچ‌بری را احاطه کرده است.

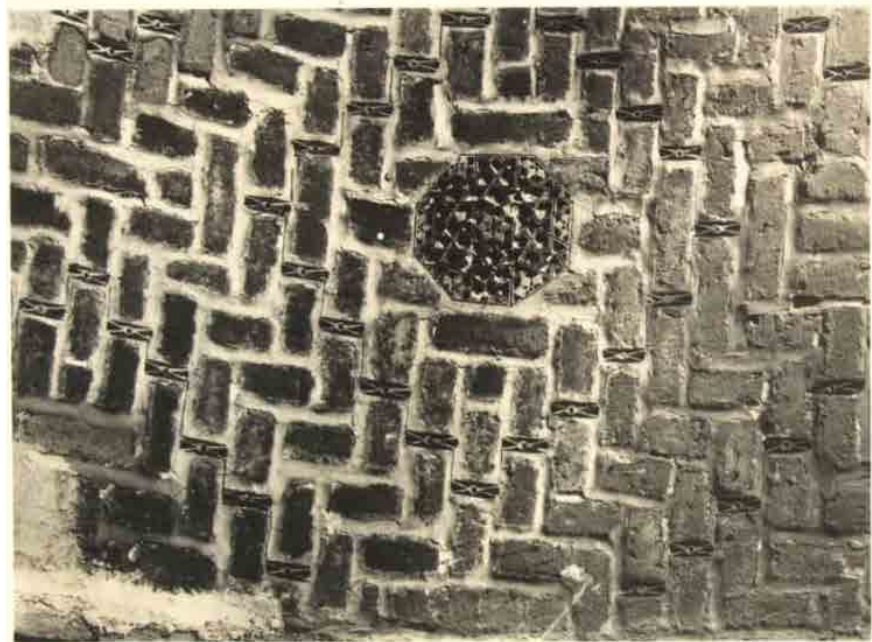
تصویر ۱۰. تزئینات مسجد جامع (موزه اسمیتسونیان، ۱۹۳۴).

Fig. 10. Decorations of the Grand Mosque (Smithsonian Museum, 1934).

تزئیناتی در یک قاب هشت‌ضلعی به صورت هندسی گچ‌بری شده (تصویر ۱۱) و نیز تزئینات گچ‌بری شده به صورت درخشش نور به سبک طبیعی در روی ستون‌های شبستان دیده می‌شد؛ البته تزئینات به صورت آجرهای خفته-راسته و نیز طرح‌های آجرکاری لوزی شکل که در بسیاری از نقاط مسجد در روی ستون‌های شبستان و دیوار مسجد و زیر تاق‌ها وجود داشته است. این نمونه آرایه‌ها قابل مقایسه با تزئینات در مساجد جامع: اصفهان، اردستان، گلپایگان و مدرسه حیدریه در قزوین است. به نظر می‌رسد که هنرمندان گچ‌بری گروه‌هایی بوده‌اند که با هم ارتباط داشته‌اند.

نمونه مشابه تزئینات آجری مسجد جامع دماوند را در برج شبلی دماوند دوره سلجوقی و نیز نقش ستاره‌های آجری و گچی را در مناره دوره سلجوقی مسجد جامع ساوه و نیز ستاره‌های هشت‌ضلعی و ستاره‌های شش‌پر را در مناره چهل‌دختران اصفهان دوره سلجوقی (گدار، ۱۳۶۸: ۱۴۱) و به‌طور کلی در بسیاری از بناهای دوره سلجوقی می‌توان مشاهده کرد.

► تصویر ۱۱. تزئینات مسجد جامع (موزه اسمیتسونیان، ۱۹۳۴).

Fig. 10. Decorations of the Grand Mosque (Smithsonian Museum, 1934).

تحلیل داده‌ها

نحوه تعیین تاریخ بنا علاوه بر استفاده از کتیبه‌ها و تزئینات که ذکر آن رفت از طریق منابع و متون و تاریخ شهر و نیز شیوه‌های ساختمانی امکان‌پذیر است؛ بنابراین، با توجه به بررسی انجام شده به نظر می‌رسد که نقشه اصلی و اولیه که به جز قسمت شمالی صحن، تمام قسمت‌های آن حفظ شده است، نشان می‌دهد که نقشه مسجد اولیه با طرح متداول شبستانی ستوندار طراحی و ساخته شده بود. شامل یک صحن با شبستان ستوندار در جنوب و رواق‌هایی در پیرامون آن است. ساخت نامنظم دیوار که باعث تغییر فرم نقشه به صورت متوازی‌الاضلاع شده است تاکنون چنین بی‌نظمی دیوار مسجدی که باعث تغییر فرم نقشه شده باشد، گزارش نشده است؛ هرچند که برای این نوع بی‌نظمی دیوار شاید بتوان شاهدی از مساجد ایران پیدا کرد، اما این چنین بی‌نظمی که در قسمت‌های مهمی از مسجد دیده می‌شود (ر. ک. به: تصویر ۲؛ نقشه مسجد جامع) و سبب تغییرات اساسی شده، بی‌شک دارای توجیه منطقی است؛ لذا تنها دلیل و توجیه منطقی می‌تواند این باشد که مسجد بر روی بقایای بنایی قدیمی‌تر ساخته شده است. اولین دلیل، اطلاق واژه «قلعه دختر» (مشهدی آقایی، ۱۳۷۰: ۷۰) به مکان مسجد است که از واژه‌های مصطلح مربوط به بناهای دوره ساسانی است. احتمال دارد بقایایی از این بنا متعلق به دوره شاهان دماوند به نام «مسمغان» باشد که حکومت خود را از دوره ساسانی تا بعد از اسلام گاهی با صلح و گاهی با جنگ تا سال ۱۴۱ ه. ق. حفظ کرده بودند؛ لذا بایستی مقر حکومتی و یا بنایی از این دوره در شهر دماوند از آن‌ها وجود داشته باشد که متأسفانه از آن خبری نداریم؛ لذا با عنایت به ویژگی مکان مسجد و اطلاق این واژه به این مکان احتمال این‌که بقایای بنایی از این دوره در مکان مسجد باشد وجود دارد.

دومین دلیل، البته اطلاق نام «سرقله» (نصرتی، ۱۳۷۲: ۱۴۴) به مکان مسجد است. طبق این روایت شفاهی سرقله (مکان مسجد) دارای تلی از خاک بوده که مردم از آن جهت ساختمان‌سازی خود بهره می‌بردند؛ البته این موضوع را می‌توان از طریق عکس‌های قدیمی دوره قاجار مشاهده کرد. نکته دیگری که توجهی برای آن نمی‌توان یافت وجود تونل در زیر مسجد است که هیچ ربطی به مسجد ندارد. این تونل زیر صحن مسجد که اکنون نیز وجود دارد و بنا به روایت فوق، به فرامه و شلنبه از محله‌های دماوند می‌رسید و اکنون در حدود یک کیلومتر آن باقی است. نگارنده نخست در سال ۱۳۹۱ به عنوان ناظر مرمت شبستان زمستانی این مسجد بوده است؛ هنگام مرمت کف شبستان یک چاه ظاهر شد، که موقتاً روی آن پوشانده شد تا بررسی لازم صورت پذیرد.

سومین دلیل، جهت قبله مسجد است. قبله تعدادی از مساجد در ایران همیشه به طور تقریبی به سمت غرب ساخته شده‌اند. از آنجایی که این مسجد در جهت جنوب به سمت مکه است و نه غرب؛ لذا چنین اشتباهی یک توجیه منطقی می‌تواند داشته باشد و آن این است که دیوار مسجد بر روی بقای بنایی قدیمی‌تر ساخته شده است و البته این نکته را نمی‌توان نادیده گرفت که در دوره صفویه محراب تغییرات اساسی پیدا کرد و حتی در دوره معاصر هم که مسجد دوباره ساخته شد و محراب بازسازی گردید، اما جهت قبله اصلاح نشد و به همان صورت گذشته هم جهت با دیوار مجبور به حفظ آن شدند.

آخرین دلیل که اشاره به وجود بنایی قدیمی‌تر در مکان مسجد دارد، روایتی تکراری است که درباره بعضی از مساجد ایران وجود دارد. طبق روایت شفاهی (مشهدی‌آقایی، ۱۳۷۰: ۷۰) بسیار رایج و جدی در میان مردم شهر دماوند در مکان مسجد جامع آتشکده‌ای وجود داشته و مسجد بر روی بقایای آن ساخته شده است. البته طی بررسی انجام شده، شواهدی در این خصوص به دست نیامد؛ لذا تبدیل آتشکده به مسجد به جهت عدم شواهد کافی، پذیرفتنی نیست. در این باره «هیلن براند» (۱۳۸۰: ۹۵) بر این باور است که: «متون تاریخی گزارش‌هایی از تبدیل این معابد (آتشکده) به مساجد ارائه می‌دهند. (فی‌المثل بخارا) که با مسدود کردن نزدیک‌ترین دهانه رو به قبله آن و قراردادن محراب در این قسمت آن را تبدیل به مسجد کرده‌اند. با این‌که مساجد قروه و یزدخواست می‌توانند نمونه‌هایی از این نوع تبدیل باشند، ولی شواهد باستان‌شناختی اندکی حکایت از این امر دارند. فقط کاوش‌های باستان‌شناسی می‌تواند این مسأله را که دائماً به چشم می‌خورد حل کند.» بی‌شک کاوش باستان‌شناسی درباره مسجد دماوند نیز صدق می‌کند. این مسجدی که با طرح شبستانی بر روی بقایای بنایی قدیمی‌تر ساخته شده بود، بر اثر زلزله‌ای^۵ دچار آسیب جدی می‌شود؛ اما به نظر می‌رسد این مسجد به تدریج رو به خرابی گذاشته و سرانجام تصمیم به بازسازی آن گرفته و سرانجام بر روی بقایای مسجد اولیه، مسجد بعدی ساخته شد. آن چه که در این مسجد به چشم می‌آید تغییر بخش شمال شرقی حیاط از رواق به ایوان ستون‌داری که شبیه ایوان خانه‌های دماوند و شمال ایران است و این تغییر باعث شده مسجد

از سبک اصلی خود خارج شود؛ در واقع، نه سبک خراسانی است و نه مازندرانی. تاکنون نمونه‌ای از این مسجد گزارش نشده است. لازم به ذکر است که هنگام دوباره‌سازی بنا سعی کرده‌اند آن چه که از مسجد اولیه باقی مانده بود در مسجد سلجوقی استفاده کنند. به عنوان شاهد می‌توان استفاده از ستون‌های صلیبی که قدیمی‌تر از ستون مربع است یاد کرد. به‌ویژه حفظ ستون‌های صلیبی شکل ورود به شبستان از حیاط با سه دهانه و قوس تیزه‌دار که دهانه وسطی آن از دو دهانه جانبی خود کمی مرتفع‌تر و عریض‌تر بوده است و نیز کف این راهرو مرکزی که با شیب ملایمی به سمت قبله کشیده شده است؛ هرچند استفاده از شش ستون مدور که تاق قوس‌های موازی با قبله را نگه‌داری می‌کنند، نکته قابل توجهی است. درباره این مسجد در یک سند مربوط به دوره صفوی (ایزدپناه، ۱۳۷۸: ۸۷) آمده است: «تاریخ بنای مسجد جامع بلده خلد پایه دماوند که از ابنیه عتیقه و خاطر مدت‌ها جویای تشخیص آن بوده، بنابر آن چه قدوة‌الافاضل مرحومی قاضی فاضل -رحمة الله- در ظهر کتابی قلمی فرموده که تاریخ بنای مسجد مزبور که قبل از انهدام موضع کتابت به نظر رسیده سنه اربع و اربعین و اربعمائه که در سال تحریر این تعلیقه که هزار و یکصد و سی و پنج است، شش صد و نود و یک سال از بنای آن گذشته و این تاریخ اصح و اقوی است از تاریخی که وصیت درویش محمد قریشی نقل شده که تاریخ بنای آن را ۲۵۲ ه.ق. می‌داند. والله یعلم». نکته قابل توجه در تاریخ اعلام شده این سند آن است که دو تاریخ با فاصله بسیار زیاد برای یک مسجد به نظر غیرمعمول جلوه می‌کند. چراکه اگر نویسنده می‌دانست که قبل از مسجد سلجوقی، مسجد اولیه‌ای وجود داشته دومین تاریخ را با مسجد اولیه مرتبط می‌دانست؛ اگرچه نویسنده تاریخ اول را برای مسجد سلجوقی درست‌تر می‌داند. البته با توجه به مطالعه و بررسی انجام شده به نظر می‌رسد که تاریخ‌های اعلام شده با توجه به تاریخ شهر دماوند -براساس تاریخ طبری (طبری، ج. ۱۲ و ۱۳، ۱۳۵۲: ۵۳۳۷-۵۷۰۸) پس از شکست شاهان دماوند (مسمغان) حاکمان دماوند از سوی خلیفه بغداد تعیین می‌شدند و از زمانی که این حاکمان قدرت را در دماوند در دست گرفتند به تدریج در طی قرون سوم و چهارم هجری قمری مردم دماوند اسلام را پذیرفته باشند و احتمالاً در طی همین قرون مسجد بنا شده باشد؛ بنابراین با توجه به آن چه که درباره ویژگی‌های مسجد اولیه و مسجد سلجوقی بیان شد می‌تواند به درستی نزدیک‌تر باشد.

بدین ترتیب با توجه به وجود مسجد اولیه، اکنون این عدم تجانسی که میان نقشه و فرم آن و ویژگی‌های شبستانی با ویژگی‌های دوره سلجوقی این مسجد به چشم می‌خورد و بیان‌کننده وجود مسجد اولیه و مسجد سلجوقی است، کاملاً آشکار شده است. شهر دماوند به دلیل کوهستانی و دور بودن از جاده‌های اصلی مسافرت سازندگان محلی دسترسی به نوآوری‌ها را نداشته و روح سبک سلجوقی را درک نکرده؛ بنابراین یک عقب‌ماندگی از سبک دور از انتظار نیست و آن‌ها احتمالاً تزئینات و آن چه را که در ری دیدند کپی کرده‌اند و این مسجد نمی‌تواند دیرتر از قرن پنجم هجری قمری و احتمالاً کمی زودتر ساخته شده است؛ هرچند که

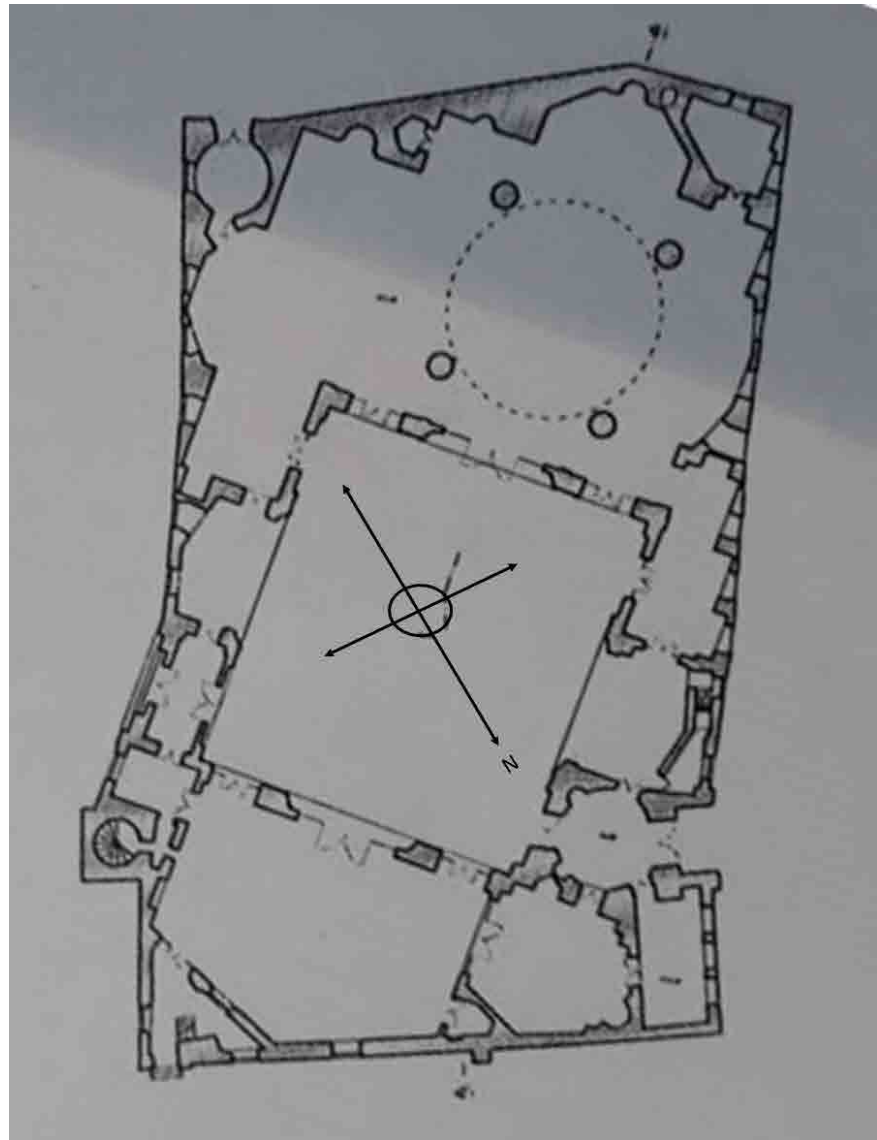
هم آندره گدار (گدار و همکاران، ۱۳۶۸: ۱۸؛ ۴) و هم‌چنین اسمیت (Smith, 1395) تاریخ دقیق ساخت دربارهٔ این مسجد ذکر نمی‌کنند، اما با توجه به تزئینات و کتیبه‌ها این اثر را در ردیف بناهای دوره سلجوقی قرن پنجم هجری قمری می‌دانند.

دورهٔ رواج این‌گونه مساجد با طرح شبستانی را گدار چهار قرن اول هجری قمری و بعضی محققان سه قرن اولیه (زمانی، ۱۳۶۳: ۸۵۸) می‌دانند؛ البته نظر «پیرنیا» (۱۳۶۶: ۴) که به درستی صادق است، این است که پس از بنیاد مسجد شبستانی ابومسلم در نیشابور، در بیشتر شهرها و روستاهای بزرگ ایران مسجدهایی به شیوهٔ این مسجد، به اندازهٔ کوچک‌تر از قرن سوم تا چهارم و آغاز قرن پنجم هجری قمری بنیاد نهاده شد؛ بنابراین به نظر می‌رسد که مسجد شبستانی دماوند نمونه‌ای از همین مساجد شبستانی است. بدون شک نمونه‌هایی از این مسجد که وجود دارند هنوز قدیمی‌ترین آن مسجد فهرج یزد، تاریخانهٔ دامغان و دیگری مسجد جامع نائین است.^۷

«نوروزی قزوینی» دربارهٔ این مسجد گفته است: «من از صفویه به این طرف را خبر دارم، این مسجد را دو برادر از ثروتمندان و متمولین دماوند ساخته اند، این دو برادر ساختمان مسجد را که تبدیل به بنای متروکه‌ای شده بود، همت کردند تعمیر و مرمت کردند. این‌که چه مدت ساختند، نمی‌دانم؛ اما آن‌طور که شنیدم هر روز ۷ قطار شتر آجر از ورامین به دماوند می‌آمده تا مصالح ساختمان را تأمین کند. در حدود ۱۶۰ سال قبل (سال ۱۲۵۰ ه. ق.) زلزلهٔ مهیبی در دماوند آمد که بناهای زیادی را تخریب و نفوس بسیاری را از بین برد و مسجد هم به سبب همین زلزله دوباره دستخوش خرابی شد. مردم از محلات مختلف جمع شدند و هر محل گوشه‌ای از مسجد را ساختند، تعمیر وسط ساختمان را خوانین به عهده گرفتند؛ این ساختمان به همین شکل بود تا زمان مرحوم حاج عبدالله توسلی، ایشان خیر و نیکوکار دماوندی و از بازاریان تهران بود و به دماوند رفت و آمد داشت، برای مرمت و تعمیر بنای آن همت کرد. ایشان بلافاصله مصالح را خرید و من هم مشغول ساختن حوض شدم. چند روز بعد حاجی آمد و به من گفت: استاد نصرالله دست نگه دار فعلاً ساختن حوض را تعطیل کن... من هم اطاعت کردم. ایشان رفت و ده-پانزده روز بعد معمار لرزاده را آورد و کار مسجد هم به تدریج شروع شد. هنگامی که بنای مسجد را می‌خواستند خراب کنند، از طرف ادارهٔ باستان‌شناسی آمدند و مانع تخریب ستون‌های مسجد شدند که مربوط به دورهٔ سلجوقیان بود. مرحوم حاج عبدالله برخی از ستون‌ها را خراب کرد، اما دوتا از آن‌ها به همان شکل باقی بود تا این‌که آخرین آن‌ها بعد انقلاب برداشته شد. اداره باستان‌شناسی گفت حالا که تصمیم شما به تخریب است، پس باید بند کشی‌های دیوار محراب و شبستان هم به همان سبک زمان سلجوقیان بندکشی شود. من این کار را قبول کردم و با آقای استاد محمدتقی کرمانی مشغول کار شدیم. کار بدین شکل بود که به جهت استحکام بندکشی‌ها، مقداری کتیرا با گچ مخلوط می‌کردیم تا گچ را نگه دارد. بندها را ۷ تا ۸ تا می‌کشیدیم، استاد

محمدتقی رویش را پر می‌کرد و من هم با قلم بریده به همان سبک زمان سلجوقیان تقسیم‌بندی می‌کردم که اکنون همان گچ‌بری‌ها باقی است» (نوروزی قزوینی، ۱۳۷۲: ۷۶).

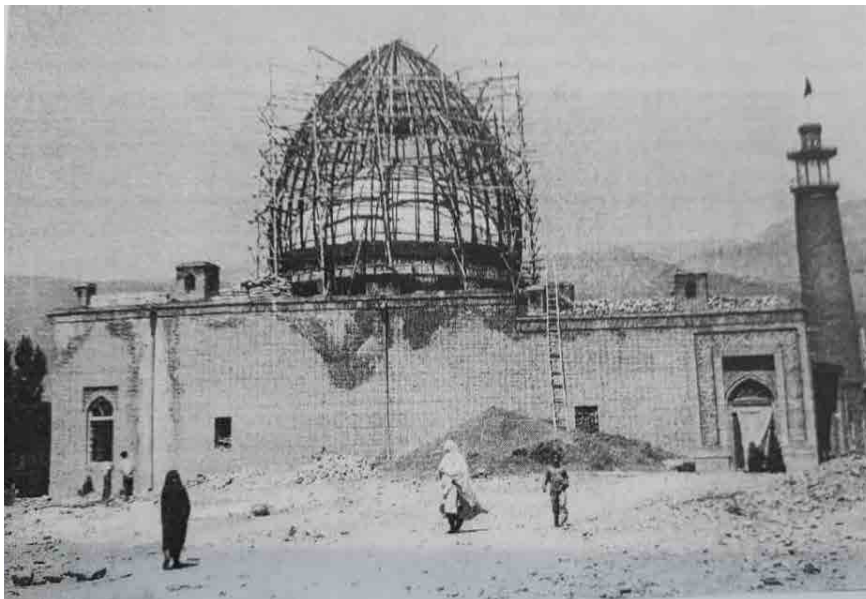
مناره و کتیبه‌های دوره صفوی و نیز درهای منبت‌کاری صفوی و کتیبه‌های دوره قاجار و شبستان زمستانی با ستون‌های آن در مسجد فعلی حفظ گردید؛ البته هنوز هم در نقشه مسجد همان بی‌نظمی گذشته دیده می‌شود. ورودی‌های مسجد، در مسجد فعلی با درهای دوره صفوی حفظ گردید و اکنون مسجد فعلی با همان فرم نقشه مساجد قبلی با تغییرات اساسی که در آن انجام شده و به صورت دو ایوانی درآمد در موقعیت گذشته خود با بام شیروانی بر روی صحن مسجد و گنبدی بزرگ بر بالای شبستان و مناره حفظ شده در مرکز شهر بر روی تپه‌ای مرتفع و مشرف به شهر خودنمایی می‌کند (تصاویر ۱۲ و ۱۳).

► تصویر ۱۲. پلان مسجد جامع کنونی دماوند (مصلحی، ۱۳۹۷).

Fig. 12. Plan of the current Damavand Grand Mosque (Moslehi, 2017).

تصویر ۱۳. نمایی از مسجد جامع کنونی دماوند (آقایی، ۱۳۷۲).

Fig. 13. A view of the present mosque of Damavand (Aghaei, 1372).

نتیجه‌گیری

براساس بررسی‌ها و پژوهش‌های انجام‌شده بقایای بنایی پیش از اسلام، احتمالاً دوره ساسانی در مکان مسجد جامع دماوند وجود داشته است. هیچ‌گونه شواهد و مدارکی دال بر وجود آتشکده که در روایت‌های محلی بسیار از آن یاد می‌شود، تاکنون به دست نیامده است؛ لذا برای قطعی شدن موضوع، پیشنهاد داده می‌شود کاوش باستان‌شناسی در مکان مسجد جامع انجام گیرد؛ بنابراین با توجه به نتایج به دست آمده می‌توان سه دوره ساخت برای این مسجد پیشنهاد داد؛ دوره اول، این مسجد با طرح و نقشه متداول مساجد شبستانی (ستوندار) با ویژگی‌های مساجد اولیه و نیز با فرم نقشه متوازی‌الاضلاع که به دلیل ساخت آن بر روی بقایای بنایی از گذشته بوده بر اثر زلزله دچار آسیب بسیار شد. این مسجد با عنایت به بررسی‌های انجام‌شده و تاریخ منطقه، با تاریخ ارائه شده در نسخه خطی دوره صفوی نزدیکی بسیار دارد؛ لذا تاریخ پیشنهادی برای این مسجد قرن سوم هجری قمری است. دوره دوم، مسجد سلجوقی با همان طرح و نقشه شبستانی با ویژگی‌های دوره سلجوقی بر روی بقایایی از مسجد اولیه ساخته شد؛ البته با تغییراتی که در این مسجد به چشم می‌خورد از تزئینات و کتیبه‌ها بی‌شک این مسجد متعلق به دوره سلجوقی قرن پنجم هجری قمری است؛ لذا تاریخ دوم نسخه خطی که از آن یاد شد سال ۴۴۴ ه.ق. با توجه به بررسی و شواهد و مدارک ارائه شده، این تاریخ نیمه اول قرن پنجم هجری قمری به نظر تاریخ درستی می‌آید. دوره سوم، بنای مسجد فعلی با همان نقشه و فرم مسجد اولیه و مسجد سلجوقی دقیقاً بر روی پایه‌های مساجد قبلی در زمان پهلوی دوم (سال ۱۳۳۷ ه.ش.) ساخته شد و اکنون مسجد فعلی با گنبدی بزرگ و مناره آن در همان موقعیت گذشته خود دیده می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. دماوند از گذشته تا به امروز دارای چهار محله است: «محله درویش در سمت شمال، محله قاضی در سمت شرق، محله چالکا در سمت غرب، محله چریک یا فرامه در سمت جنوب واقع شده است. مسجد جامع که از آثار عتیقه این شهر است فی‌مابین محله قاضی و محله چریک واقع شده است. هر محله، چهار-پنج باب مسجد کوچک چوبی رعیتی دارد» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۲).
۲. «جیمز موریه» (۱۸۱۸: ۳۴۵) در سال ۱۸۱۸ م. / ۱۱۹۷ ه.ش. طرحی از شهر دماوند، در کتاب خود ارائه کرد که مسجد جامع از جبهه جنوبی، به همراه سایر آثار، در آن دیده می‌شود؛ سپس «اعتمادالسلطنه» (۱۳۶۳: ۱۲) در راه سفر به خراسان با «ناصرالدین‌شاه» در سال ۱۳۰۱ ه.ش. / ۱۹۲۲ م. درباره شهر و وضعیت مسجد جامع، مطالب ارزشمندی را در کتاب خود آورده است؛ البته عکس‌هایی هم از مسجد جامع گرفته شد که قابل توجه هستند. «ژاک دمورگان» (بی‌تا: ۲۲۴) در سفر به دماوند، عکسی از جبهه جنوبی مسجد جامع در سال ۱۳۱۰ ه.ش. / ۱۹۳۱ م. در کتاب خود به چاپ رساند.
۳. «پیرنیا» (۱۳۶۶: ۴) در این باره آورده است: «مسجدهای شبستانی (که نمی‌دانم از کجا به مسجد عربی نامور شده) میان سرا و پیشگاه سرگذشاده بزرگی درمیان دارد و پیرامون آن را شبستان‌های چهل ستون و ستاوند گرفته و در بیشتر آن‌ها (پس از نخستین سده هجری قمری) دهانه میانی رو به قبله و دهانه روبه‌روی آن (که بیشتر آنگاه مسجد است) پهن‌تر و گشاده‌تر از دهانه‌های دیگر است. این فرهنگ آشنا در ایران پیشینه‌ای بسیار کهن دارد».
۴. چنین مشخصه‌ای را هم در مسجد عقدا در یزد، می‌توان دید. «شکوهری» (۱۳۷۰: ۶۲) در این باره نوشته است: «این‌که اولین مسلمانان قادر به تعیین قبله صحیح نبوده‌اند، یک واقعیت است و در ایران همیشه مساجد به‌طور تقریبی به سمت غرب ساخته می‌شد. از آنجایی‌که قبله مسجد جامع عقدا در جهت جنوب به سمت مکه است و نه غرب، چنین اشتباهی را نمی‌توان بدین‌صورت توجیه کرد که جزو نخستین مساجد است. تنها توجیه منطقی در باب این شکل از جهت‌یابی این است که کاربرد اصلی ساختمان چیز دیگری بوده و سپس به مسجد تبدیل شده است».
۵. سال ۹۵۸ م. / ۳۳۹ ه.ق. در منطقه مشا دماوند زمین‌لرزه‌ای به بزرگی ۷/۷ ریشتر به‌وقوع پیوست که حدود ۱۵۰ روستا به‌کلی ویران شد. مسجد جامع دماوند از این زمین‌لرزه آسیب جدی دید (امبرسز و ملویل، ۱۳۷۰: ۱۱۳ و ۱۱۶).
۶. در سال ۲۰۳ ه.ق. «عبدالله بن غسان» ازسوی مأمون به حکمرانی دماوند (طبری، ج. ۱۲، ۱۳۵۲: ۵۳۳۷) و پس از او در سال ۲۰۷ ه.ق. «موسی بن حفص» ازسوی مأمون به ولایت‌مداری طبرستان و رویان و دماوند منصوب شد (طبری، ج. ۱۳، ۱۳۵۲: ۵۷۰۸).
۷. «آندره گدار» (۱۳۶۸: ۱۳ و ۱۸) در این باره آورده است که: «ازطریق مورخان عرب می‌دانیم که خلفای اولیه عباسی مساجد بزرگی در شهرهای اصلی ایران برپا داشتند، یکی از مساجد بی‌تردید تاریخانه دامغان است. «اریک اشمیت» اخیراً زیربنای مسجدی را که خلیفه‌المهدی در ری بنا کرده، باز یافته است. به‌نظر می‌رسد بقیه به‌کلی از میان رفته‌اند. از این مساجد آثار کوچکی برجای مانده که مسجد جمعه نایین متعلق به قرن چهارم ه.ق. و بی‌تردید عمارتی که بخش‌هایی از آن هنوز در مسجد جامع اردستان باقی مانده و «مسجد جامع دماوند» متعلق به قرن بعد، از آن جمله‌اند؛ بنابراین بررسی مسجد شبستانی دماوند می‌تواند مؤید این نظر باشد که یک وحدت کلی در معماری مساجد ایران تحت‌تأثیر معماری پیش از اسلام از ابتدای شروع طرح شبستانی تا قرن پنجم هجری قمری وجود دارد (ر. ک. به: زمانی، ۱۳۶۳: ۸۷۱ - پیرنیا، ۱۳۶۶: ۳ و ۴؛ هیلن براند، ۱۳۸۰: ۹۴؛ گدار، ۱۳۶۸: ۱۸ و ۱۹؛ مصطفوی، ۱۳۵۰: ۱۰ و ۱۲؛ محمدی، ۱۳۹۰: ۴۴۰).

کتابنامه

- ابن فقیه، ابوبکر احمد بن محمد بن اسحاق همدانی، ۱۳۴۹، مختصرالبلدان.
- بخش مربوط به ایران، ترجمه ح. مسعود، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ابودلف، مسعر بن مهلهل خزرچی، ۱۳۴۲، سفرنامه ابودلف در ایران. با تعلیقات و تحقیقات: ولادیمیر مینورسکی، ترجمه ابوالفضل طباطبایی، تهران: انتشارات ایران زمین.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان، ۱۳۶۳، مطلع الشمس. به اهتمام: برهان لیموده‌ی، تهران: انتشارات فرهنگسرا، چاپ اول.
- امبرسز، ن. و ملویل، ج. پ، ۱۳۷۰، تاریخ زمین لرزه‌های ایران. ترجمه ابوالحسن رده، تهران: انتشارات آگاه، چاپ اول.
- انوری، حسن، ۱۳۸۲، فرهنگ فشرده سخن. تهران: انتشارات سخن.
- ایزدپناه، هاشم، ۱۳۷۸، «اسناد و اطلاعاتی از دوره صفوی درباره دماوند». میراث شهاب، ۶ (۳): ۸۷ - ۹۰.
- بیرونی، ابوریحان، ۱۳۹۲، آثار الاباقیه (از مردمان گذشته). ترجمه و تعلیق: پرویز سپیتیمان (اذکایی)، تهران: انتشارات نی.

- پازوکی طرودی، ناصر، ۱۳۸۱، فهرست آثار تاریخی دماوند. تهران: انتشارات اداره میراث فرهنگی استان تهران.
- پیرنیا، محمدکریم، ۱۳۶۶، «مساجد»، در: معماری ایران دوره اسلامی. تألیف محمد یوسف کیانی، تهران: انتشارات ارشاد اسلامی.
- حموی، یاقوت بغدادی، ۱۳۸۰، معجم البلدان. ترجمان: دکتر علینقی منزوی، جلد اول، بخش نخست، تهران: انتشارات میراث فرهنگی معاونت معرفی و آموزش.
- دمورگان، ژاک، بی‌تا، مطالعات جغرافیایی ایران. ج ۱، ترجمه کاظم ودیعی، تبریز: انتشارات چهره..
- زمانی، عباس، ۱۳۶۳، «در مساجد ایران، نقشه سبک بدوی عرب وجود ندارد». در: معماری ایران، به قلم ۳۳ پژوهشگر ایرانی، گردآورنده: آسیه جوادی، جلد دوم، تهران: انتشارات خوشه، چاپ اول.
- شکوهی، مهرداد، ۱۳۷۰، «تبدیل دو آتشکده به مسجد در ابرقو و عقدا». باستان‌شناسی و تاریخ، ترجمه ناصر نوروززاده چگینی، سال پنجم، شماره دوم، بهار و تابستان، تهران: انتشارات دانشگاهی.
- طبری، محمدبن جریر طبری، ۱۳۵۲، تاریخ طبری، تاریخ الرسل و الملوک. ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- کیانی، محمدیوسف، ۱۳۶۷، نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران. تهران: انتشارات ارشاد اسلامی.
- گذار، آندره؛ و سیرو، ماکسیم؛ و همکاران، ۱۳۶۸، آثار ایران. ترجمه ابوالحسن سرو قد مقدم، جلد ۳ و ۴، تهران: انتشارات آستان قدس.
- محمدی، مریم، ۱۳۹۰، «روند شکل‌گیری معماری مساجد در ایران». در: باستان‌شناسی ایران در دوران اسلامی، ۴۳ مقاله در بزرگداشت استاد دکتر محمد یوسف کیانی، به کوشش: محمد ابراهیم زارعی، همدان: انتشارات دانشگاه بوعلی سینا: ۴۲۵-۴۵۲.
- مخلصی، محمد علی، ۱۳۶۶، «مناره‌ها». در: معماری ایران دوره اسلامی، تألیف محمد یوسف کیانی، تهران: انتشارات ارشاد اسلامی.
- مشهدی‌آقایی، حمید، ۱۳۷۲، «گامی در شناسایی آثار باستانی دماوند، بخش اول مسجد جامع در گذر تاریخ». ره آورد، ۱ (۱): ۷۰-۷۳.
- مصطفوی، سید محمدتقی، ۱۳۵۰، استمرار هنر معماری در ایران. تهران: انتشارات کمیته فرهنگ جشن دو هزار و پانصد ساله.
- مقدسی، مطهرین طاهر، بی‌تا، آفرینش و تاریخ، البداء والتاریخ. ترجمه محمدرضا شفیعی‌کدکنی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- نوروز قزوینی، علی، ۱۳۷۲، «همراه با نغمه‌سرای بوستان حسینی؛ مصاحبه با نصرالله کیارماری». ره آورد، ۱ (۱): ۷۶-۸۳.
- نصرتی، مسعود، ۱۳۷۲، «آثار تاریخی شهر دماوند و آبسرد، آئینه‌ورزان و بومهن». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه تهران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه باستان‌شناسی (منتشر نشده).

- نصرتی، مسعود، ۱۳۸۱، تاریخ دماوند و آثار تاریخی آن. جلد اول، تهران: انتشارات فیض کاشانی.
- هیلن براند، روبرت، ۱۳۸۰، معماری اسلامی، شکل، کارکرد و معنی. ترجمه دکتر آیت‌الله زاده شیرازی، تهران: انتشارات روزنه، چاپ اول.

- Aghaei, H., 1993, "A Step in Identifying Damavand Antiquities, Part One: The Grand Mosque in the Passage of History". *Rahavard*, 1 (1): 70-73.
- Ambers, N. & Melville, C. P., 1991, "History of Iranian Earthquakes". Translated by: Abolhassan Reed, Tehran: Agah Publications, First Edition.
- Anvari, H., 2003, *Farhang Compact Sokhan*. Tehran: Sokhan Publications.
- Biruni, A., 2013, *Baqiyeh (A Nation of the Past)*. Translation and suspension of Parviz Sepahman (Azkai), Tehran: Ney.
- Demgaran, J., Bita, *Iranian Geographical Studies*, Translated by: Kazem Vadiee, Tabriz: Chehr Publications.
- Etemad al-Saltaneh, M. H., 1984, *Motaleat al-Shams: Endeavor of Borhan Limodehi*. Tehran: Farhangsara Publications, First Edition.
- Godard, A.; Siro, M., et al., 1989, *Iranian Works*. Translated by: Abolhassan Sarv-Qad-Moghaddam, Vol. 3 & 4, Tehran: Astan Quds Publications.
- Hamavi, Y., 2001, *Mojjam Boldan*. Translated by: Dr. Alinaghi Monzavi, Vol. 1, Part 1, Tehran: Cultural Heritage Publication of the Vice President for Introduction and Education.
- Hillenbrand, R., 2001, *Islamic Architecture, Form, Function and Meaning*. Translated by: Dr. Ayatollah Zadeh Shirazi, Tehran: Rozaneh Publications, First edition.
- Ibn Faqih, A. A.-Ibn M.-Ibn I. H., 1970, *Brief of Baldan: Section on Iran*. Translated by: H. Massoud, Tehran: Farhang Foundation of Iran Publications.
- Izadpanah, H., 1999, "Documents and Information from the Safavid Era about Damavand". *Shahab Heritage*, 6 (3): 87-90.
- Kiani, M. Y., 1988, *A Glimpse into Urbanization and Urbanism in Iran*. Tehran: Ershad Eslami Publications.
- Morier, J., 1818, *A Sccond Journery through Persia*. Aremenia and Asia minor, London.
- Mohammadi, M., 2011, "The Process of Formation of Mosque Architecture in Iran". in: *The Archaeology of Iran in Islamic Period: 43 Essays*

Commemorating Professor Mohammad Yousef Kiani, edited by: Mohammad Ebrahim Zarei, Hamedan: Bu-Ali Sina University Press: 425-452.

- Mokhlesi, M. A., 1987, "Minarets". in: *The Architecture of Islamic Era Iran*, by: Mohammad Yousef Kiani, Tehran: Ershad Eslami Publications.

- Mostafavi, S. M. T., 1971, *Continuity of the Art of Architecture in Iran*. Tehran: Publication of the Co -Moghadasi, Motaherban, Bita, Creation and History, Translated by Mohammad Reza Shafi'i Kadkani, Tehran: Publications of the Iranian Culture Foundation.

- Norooz Ghazvini, A., 1993, "With Naghmeh Saraye Boostan Hosseini". *Interview with Nasrollah Kiamari. Rahavard Publication*, 1 (1): 76-83.

- Nosrati, M., 1993, "Historical Monuments of Damavand and Absard, Aaeeyne Varzan and Boomehen". M.Sc. Thesis, University of Tehran, Faculty of Literature and Humanities, Department of Archaeology (Unpublished).

- Nosrati, M., 2002, *The History of Damavand and Its Historical Works*. Vol. 1, Tehran: Feiz Kashani Publications.

- Pazoki Toroudi, N., 2002, *List of Historical Monuments of Damavand*. Tehran: Tehran Cultural Heritage Administration Publications.

- Pirnia, M. K., 1987, "Mosques". in: *Islamic Iranian Architecture*, by: Mohammad Yousef Kiani, Tehran: Ershad Eslami Publications.

- Shkoghi, M., 1991, "Conversion of Two Fire Temples into Mosques in Abarghu and Aqda". *Archaeology and History*, Translated by: Nasser Nouroozzadeh Chegini, Vol. 5, No. 2, Spring and Summer, Tehran: University Press: 52-68.

- Smith, M. B., 1935, "MASDID-IDJUMMS, DAMAVAND". *Ars Islamica*, Vol II, Part 2, The Research Seminary in Islamic Art division of Fine Arts University of Michigan: 155.

- Tabatabaei, A., 1963, *Travelogue of Obudolf in Iran: With Vladimiro Minorsky's Suspensions and Researches*. Translated by Abolfazl Tabatabaei, Tehran: Iranzamin Publications.

- Tabarari, M. B., 1973, *History of Tabari: History of Ursol and Al-Muluk*. Translated by: Abolghasem Payandeh, Tehran: Farhang Foundation Publications.

- Zamani, A., 1984, "There is No Arab Bedouin Style Map in Iranian Mosques". in: *33 Iranian Researchers*, compiled by: Asieh Javadi, Vol. 2, Tehran: Khosheh Publications, First edition.